

УДК 372.36

Ольга Полєвікова,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри дошкільної освіти
Херсонського державного університету

МОВНА ОСВІТА Й МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА НА ОСНОВІ СЛОВОЦЕНТРИЗМУ

Автор статті обґрунтовує необхідність словоцентричного підходу до мовної освіти й мовленнєвого розвитку молодшого школяра. Доводить необхідність здійснення систематичної роботи над словом; визначає завдання у роботі над лексикою; виявляє недоліки традиційного підходу до організації роботи над засвоєнням нових слів на уроках рідної мови в початковій школі. Окреслює пріоритети словоцентричного підходу до означеної проблеми.

Ключові слова: мовна освіта, мовленнєвий розвиток, початкова ланка освіти, словоцентричний підхід.

Автор статті обосновує необхідність словоцентричного підходу к языковому образованию и речевому развитию младшего школьника. Доказывает необходимость осуществления систематической работы над словом; определяет задачи в работе над лексикой; выявляет недостатки традиционного подхода к организации работы над усвоением новых слов на уроках родного языка в начальной школе. Очерчивает приоритеты словоцентричного подхода к данной проблеме.

Ключевые слова: языковое образование, речевое развитие, начальное звено образования, словоцентрический подход.

The article substantiates the need of word-center approach to language education and speech of primary pupils. It proves the need for systematic work on a word, defines the tasks in the work on vocabulary, and reveals the shortcomings of the traditional approach to work on mastering new words during mother tongue lessons in primary school. It outlines the priorities of word-center approach to the problem.

Key words: language education, speech development, first level of education, word-center approach.

Сучасні радикальні зміни у політичній, соціальній, економічній сферах життя нашого суспільства, розбудова національної системи освіти загострюють проблеми ефективності навчання та виховання дітей.

Особливу роль у навчальному процесі відведено рідній мові з огляду на її значущість для опанування знань з інших предметів та становлення і

розвитку духовно багатой особистості [2, с. 3].

Із середини 90-х років ХХ століття відбувається переорієнтація мовної освіти на забезпечення комунікативної компетенції учнів, що знаходить вияв у нових концепціях, Державних стандартах, програмах, у яких окреслено мету і зміст навчання, визначено вимоги, вибудовано нові підходи до навчання рідної мови.

Упровадження зазначених освітніх документів у практику зумовлює перегляд усталених стратегій навчання рідної мови. Нові тенденції шкільної мовної освіти передбачають посилення практичної спрямованості процесу опанування рідної мови, підпорядкування роботи над мовною теорією інтересам мовленнєвого розвитку учнів [4, с. 12–21].

У початковому курсі рідної мови дедалі чіткіше виявляються і взаємодіють дві його складові – мовленнєвий розвиток школярів і їхня мовна освіта [2, с. 9]. З огляду на це, зазначає академік М. С. Вашуленко, істотну роль в організації навчально-виховної роботи з рідної мови на початковому етапі її засвоєння має відігравати те співвідношення, яке буде встановлене між цими двома компонентами [2, с. 9].

Проблема збагачення словникового складу дітей молодшого шкільного віку розглядалася науковцями різнопланово: у лінгвістичному (Л. А. Булаховський, В. О. Горпинич, І. І. Ковалик, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський та ін.), психологічному (Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, Д. Б. Ельконін, О. О. Леонтьєв та ін.), психофізіологічному (М. М. Кольцова, М. І. Красногорський, І. П. Павлов та ін.), лінгводидактичному (А. Г. Арушанова, М. С. Вашуленко, Т. Г. Рамзаєва, Т. Ф. Потоцька, О. Н. Хорошковська та ін.) аспектах.

Однак, на нашу думку, нині варто переглянути існуючі підходи до формування мовної особистості учня початкових класів, що актуалізує потребу розробки зазначеної проблеми на основі словоцентризму.

Мета статті: обґрунтувати необхідність словоцентричного підходу до мовної освіти й мовленнєвого розвитку молодшого школяра.

Реалізація поставленої мети вимагатиме, на нашу думку, розв'язання таких завдань:

- 1) довести необхідність здійснення систематичної роботи над словом у початковій ланці освіти;
- 2) визначити завдання у роботі над лексикою у початкових класах;
- 3) виявити недоліки традиційного підходу до організації роботи над засвоєнням нових слів на уроках рідної мови в початковій школі;
- 4) окреслити пріоритети словоцентричного підходу до означеної проблеми.

Сучасна методична наука пропонує процес навчання школярів рідної мови скеровувати на формування й удосконалення умінь і навичок висловлюватися і спілкуватися, володіти мовою в усіх сферах і видах мовленнєвої діяльності, доступних для учнів початкових класів [3].

Робота з аудіювання передбачає формування вміння розрізняти особливості звучання, наголошування слова, відчувати різницю між звучанням схожих, але не тотожних слів (паронімів), граматичних форм того самого слова, однозначних слів двох споріднених мов [1, с. 129].

Мовленнєвий розвиток дитини-школяра є досить широким поняттям, яке охоплює рівень сформованості звуковимовляння, його відповідності загальноприйнятим орфоепічним нормам української мови, обсяг словникового запасу та граматичну організацію мовлення. Адже зв'язне мовлення учнів має ґрунтуватися на їхньому словниковому запасі, на вмінні знаходити для вираження думки відповідні лексичні засоби та співвідносити їх зі сферою вживання, з орієнтацією на стильову особливість створюваного тексту. Тобто розвиток мовленнєвих умінь (говоріння) передбачає здійснення ґрунтовної роботи зі словом.

Формування початкових умінь читати і писати (як двох взаємопов'язаних видів мовленнєвої діяльності у навчанні грамоти шестирічних дітей) теж базується на роботі зі словом.

Отже, загальний мовленнєвий розвиток особистості значною мірою залежатиме від того, чи буде у дошкільному і молодшому шкільному віці прищеплено інтерес до рідного слова, бажання постійно пізнавати в рідній мові щось нове, відкривати для себе маленькі таємниці мовної глибини.

Це, у свою чергу, актуалізує потребу здійснення систематичної роботи над словом у початковій ланці освіти.

Незважаючи на те, що словникова робота та вивчення лексики мають той самий об'єкт – слово, на уроках із лексикології слово вивчається як одиниця лексичної системи і завдання збагачення словникового запасу хоча і стоїть, проте не є головним. У зв'язку з цим у початковій школі необхідно враховувати різницю між методикою вивчення лексикології й методикою словникової роботи.

Усі аспекти навчання мови пронизано роботою над збагаченням словникового запасу, що однозначно передбачає елементарні лексикографічні вправлення. Так у період «Навчання грамоти» (1 клас) передбачається формування умінь на слух відрізняти українські слова від інших близьких мов; вибирати з-поміж 2–3 слів те, якому відповідає тлумачення, що дає вчитель.

Слово як складна мовна одиниця характеризується єдністю змісту і форми і потребує органічного зв'язку роботи над значенням та вимовою, запам'ятовуванням звукової форми. Таким чином, оволодіння лексичним значенням – важливий, але всього перший етап словникової роботи, бо значення однієї семантики слова не забезпечує його запам'ятовування, тим більше правильного використання у мовленні. У зв'язку з цим слід зазначити, що існуюче у шкільній практиці розуміння словникової роботи як засвоєння тільки значень нових слів є неправомірним, оскільки не відповідає завданням словникової роботи.

На жаль, у початкових класах лексика як самостійний розділ науки про мову не вивчається. Учні засвоюють лише окремі лексичні відомості, зокрема, практично ознайомлюються з прямим і переносним значенням слова, багатозначністю, синонімією й антонімією. Проте знання, яких набувають школярі в початкових класах, мають стати надійною основою для подальшого удосконалення засобів вираження думок в усному і писемному мовленні.

У роботі над вивченням лексики в початкових класах слід визначити такі завдання: збагачення словника учнів, тобто засвоєння нових, не відомих раніше слів чи нових значень відомих слів; уточнення словника – введення окремих слів у контекст, зіставлення близьких або протилежних за значенням слів, засвоєння багатозначних та емоційно забарвлених слів; активізація словника – перенесення якомога більшої кількості слів із пасивного словника в активний; усунення нелітературних слів – діалектизмів, жаргонізмів, просторічних і слів зі зниженим значенням.

Виходячи з принципу змістового узагальнення, новий курс початкового навчання української мови побудовано з таких безпосередньо взаємопов'язаних розділів: «Мова і мовлення», «Текст», «Речення», «Слово» (сюди належать також підтеми «Значення слова», «будова слова» і «Частини мови»), «Звуки і букви». Таке структурування навчального матеріалу дає змогу вивчати всі мовні одиниці – речення, слова, звуки – на основі зв'язного висловлювання (тексту), а також з опорою на одержані мовленнєвознавчі і текстологічні відомості, що стає об'єктивною науково-методичною передумовою реалізації функціонального підходу до вивчення мовних явищ.

Щоб навчитися читати й писати, першокласникові необхідно зрозуміти, що мовлення розпадається на слова, а слова можна розкласти на склади і звуки; із виділених елементів мовлення – складів і звуків – можна знову одержати слова.

Специфіка лексико-семантичного рівня мовної структури, його зв'язки з усіма іншими основними й неосновними рівнями визначає необхідність такого самого різнобічного підходу до слова в процесі вивчення рідної мови. Багатоаспектний характер слова як навчальної одиниці вимагає розглядати його з погляду звукової та графічної будови (орфоепічних, орфографічних та акцентологічних особливостей), морфемної і словотворчої структури, семантичної і синтаксичної сполучуваності, різних граматичних ознак, зокрема в ролі члена речення тощо.

Сучасний рівень розвитку психології, психолінгвістики, теорії тексту, функціональної стилістики, інтонології створює ґрунт для подальшого вдосконалення лінгводидактичних основ навчання мови й мовлення. Для методики розвитку усного й писемного мовлення має важливе значення наукове обґрунтування, подальша розробка й удосконалення концепцій продукування, сприймання і розуміння

мовлення, опис факторів, які впливають на ці процеси, з'ясування сукупності операцій, що забезпечують дію механізмів мовлення, опис нових моделей продукування мовлення, з'ясування психічної природи усної й писемної форм мовлення (Т. В. Ахутіна, І. О. Зимня, О. С. Кубрякова, О. О. Леонт'єв, О. Р. Лурія, Б. Ю. Норман, Л. В. Сахарний, О. М. Шахнарович). Важливим є твердження дослідників про те, що механізми мовленнєвомислительної діяльності є специфічними й залежать від багатьох факторів: форм мовлення, умов комунікації, завдань спілкування, виду мовленнєвомислительного процесу (сприймання, розуміння чи продукування). Кожна з форм мовлення має свої особливості, які обумовлюють їх функціонування в комунікації, оскільки усне і писемне мовлення різняться своїми функціями в комунікативних процесах, умовами сприймання, розуміння і породження думки, матеріальними засобами її вираження.

У Державному стандарті загальної середньої освіти в Україні зазначається, що заміна соціальних функцій української мови, надання їй статусу державної послужили важливою підставою для переорієнтації мети її навчання в загальноосвітній школі в цілому, що зміст предмета «українська мова» повинен визначатися комунікативно-діяльнісним підходом, який передбачає активну участь школярів у навчальному процесі з мови, де особливого значення набувають саме мовленнєві дії – слухання / розуміння, говоріння, аудіювання, читання й письмо.

Свідоме ставлення до мови починається із проникнення в її лексичне багатство. Оскільки слово – найактивніша одиниця мовлення, то вивченню лексеми слід приділяти належну увагу на всіх освітніх рівнях. Достатній лексичний запас і свідоме його розуміння – одна з умов вільного володіння усним і писемним мовленням, що є фундаментальною основою розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку не лише на уроках мови, а й у процесі вивчення всіх інших предметів початкової ланки освіти.

Отже, у межах словоцентризму науковці (А. Загнітко, І. Зайцев, Л. Мацько, М. Михальченко, В. Теркулов) обґрунтовують свої дослідження на констатації того, що центром номінації визнається слово. Усі інші номінативні одиниці (словосполучення, фразеологізм, речення, текст) визначаються через слово.

Слово – центральна функціонально-структурна одиниця мови. Усі інші елементи мови існують або для слова й у слові (фонеми та морфеми), або завдяки йому (речення).

Однак багатомісний досвід лінгвістики показав, що поняття «слово» принципово невизначене. Хоча мовці завжди чітко відчують і виділяють у мовленні окремі слова. Це зумовлено тим, що, по-перше, слова в мові дуже різні за своїм значенням і функціями, а по-друге – визначення, яке підходить для однієї мови, часто не придатне для іншої.

Учені пропонують і новий термін «номінатема». Для позначення ж мовленнєвих реалізацій номінатеми вживається інтегруючий термін «глоса».

В основі виділення номінатеми лежить уявлення про семантичну тотожність і формальний взаємозв'язок її мовленнєвих реалізацій. Семантична тотожність – домінанта об'єднання цих реалізацій – може реалізовуватися за двома моделями: моделями ідетничності й моделями варіативності. При цьому на рівні мови вона існує у вигляді цілісного лексико-граматико-семантичного комплексу, цілісного інваріантного сигніфікативного номінативного значення, яке за своєю структурою збігається з концептом. Це конгломерат онтологічних і індивідуальних знань про клас референтів, що номінується. У мовленні ж здійснюється актуалізація згідно з цілями комунікації тих або інших аспектів цих знань у семантичній структурі одиниці мовленнєвої номінації. У зв'язку з цим передбачається, що лексико-семантичні варіанти номінатеми – це її мовленнєві модифікації з актуалізованим тим або іншим способом інваріантним значенням. Існують дві тактики актуалізації – денотація, тобто актуалізація значення без зміни референтів, і конотація, тобто актуалізація із заміщенням референтів, обумовленим їхнім образним ототожненням за актуалізованою ознакою. Як уже відзначалось, при такому трактуванні в зону модифікування однієї номінатеми попадають глоси, які є рівними не лише слову, але і його сполучення з іншими повнозначними словами, що є аналітичними актуалізаторами тих або інших лексико-семантичних множників вихідної номінатеми, а також його сполучення зі службовими словами, які є аналітичними актуалізаторами її лексико-граматичних множників.

Семантичної тотожності недостатньо для об'єднання глос в одну номінатему, оскільки нею можуть бути наділені й самостійні, формально не зв'язані синонімічні номінативні одиниці. Обов'язковою для глос є формальна зв'язаність, реалізована при формальному й семантичному модифікуванні номінатеми.

Таким чином, словоцентричний підхід у мовознавстві дає змогу досліджувати лексичне значення за словниковими дефініціями, з'ясувати характер і типи структури слів, здійснювати аналіз лексичного значення слова в аспекті його епідигматики.

Лінгводидактика тільки нещодавно актуалізувала потребу пошуку методів і прийомів навчання мови словом з метою реалізації завдань мовної освіти й мовленнєвого розвитку дітей (О. Антонова, А. Богуш, М. Вашуленко, Н. Гавриш, А. Дейкіна, Л. Логвінова, Н. Луцан, Л. Федоренко).

Так, у дослідженнях традиційного підходу до організації роботи над засвоєнням нових слів на уроках рідної мови в початковій школі виявлено певні недоліки: 1) «нав'язування» учням нових лексичних одиниць, не

актуальних у момент їх засвоєння; 2) пасивний характер запам'ятовування нових слів без використання їх у мовленнєвій практиці; 3) недостатня увага до зв'язків слова, до засвоєння його призначення, функції (Н. Воскресенська).

Одним із перших в українській лінгводидактиці головним у навчанні мови визнав роботу над словом В. Сухомлинський. За визначенням А. Богущ, «катехізисом відродження і повсюдного функціонування української мови в оновленій самостійній Україні може стати праця Василя Сухомлинського «Рідне слово» та Образ рідного слова, яким пронизані всі педагогічні праці вченого».

Отже, словоцентричний напрям лінгводидактичного дослідження дозволить оновити підходи до мовної освіти й мовленнєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку; дасть змогу надати лексичній роботі ситуативного характеру, коли слово засвоюватиметься як функціональна одиниця; забезпечить умови, за яких би учні відчували потребу вжити певне слово для вираження власних думок і почуттів.

Відтак, існує потреба створення лінгводидактичної системи, що дала б змогу молодшим школярам сприйняти слово у єдності його значень, у взаємозв'язках з іншими словами в словосполученні, реченні, мікротексті, розширити коло його лексико-граматичних та суто лексичних ознак, у чому ми і вбачаємо перспективи подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вашуленко М. Навчання рідної мови / М. Вашуленко // Навчання і виховання учнів 1 класу : методичний посібник для вчителів / упор. О. Я. Савченко. – К. : Початкова школа, 2002. – С. 126–159.
2. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі : метод. посіб. / М. С. Вашуленко. – К. : Освіта, 2006. – 268 с.
3. Методика навчання української мови в початковій : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 364 с.
4. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. – К. : Початкова школа, 2006. – С. 12–78.